

БОЛАЛАР НУТҚИДА КОНСОНАНТИЗМЛАР. УНДОШЛАРНИНГ ВАРИАНТЛАНИШИ

Сайидирахимова Насиба Сайидмахамадовна

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси доценти, филология фанлари номзоди.
Ўзбекистон, Тошкент. Email: sayidirahimova@navoiy-uni.uz +998 99 440 74 18*

Аннотация: *Мазкур мақолада мактабгача ёшдаги болалар нутқининг фонетик-фонологик хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. Унда кичик ёшдаги болаларнинг тилнинг товуш тизимини ўзлаштиришдаги ўзига хос имкониятлари, болалар нутқида консонантизмларнинг намоён бўлиши, нутқда ундош фонемаларнинг вариантлашиши масаласи ўринли мисоллар орқали таҳлил қилинган.*

Калит сўзлар: *консонантизм, онтогенез, филогенез, нутқни эгаллаш, нутқий имконият, нутқ вазияти, нутқий ситуация.*

КОНСОНАНТИЗМЫ И ИХ ВАРИАЦИИ В ДЕТСКОЙ РЕЧИ

Сайидирахимова Насиба Сайидмахамадовна

доцент Международной исламской академии Узбекистана, кандидат филологических наук. Узбекистан, Ташкент. Email: sayidirahimova@navoiy-uni.uz +998 99 440 74 18

Аннотация: *В данной статье рассматриваются фонетико-фонологические особенности речи детей дошкольного возраста. А так же в нем раскрываются уникальные возможности детей раннего возраста в освоении звуковой системы языка, проявление консонантизмов – согласных звуков в детской речи и с соответствующими примерами анализируется вопрос об изменении согласных фонем в детской речи.*

Ключевые слова: *консонантизм, онтогенез, филогенез, овладение речью, речевые возможности, речевая ситуация, речевая акт.*

CONSONANTISM AND THEIR VARIATIONS IN CHILDREN'S SPEECH

Sayidirahimova Nasiba Sayidmaxamadovna

Associate Professor of the International Islamic Academy of Uzbekistan, candidate of philological sciences. Uzbekistan, Tashkent. Email: sayidirahimova@navoiy-uni.uz +998 99 440 74 18

Annotation: *This article examines the phonetic-phonological features of the speech of preschool children. It also reveals the unique capabilities of young children in mastering the sound system of language,*

проявление консонантизмов – согласных звуков в детской речи и с соответствующими примерами анализируется вопрос об изменении согласных фонем в детской речи.

Key words: consonantism, ontogenesis, phylogenesis, speech acquisition, speech capabilities, speech situation, speech act.

INTRODUCTION

Маълумки, фонетика нутқ товушлари ҳақидаги соҳадир. Нутқ товушларнинг бош вазифаси коммуникация воситаси бўлиб хизмат қилишдир. Нутқ товушларининг ўзи талаффуз органларининг маълум ҳаракати билан боғлиқ бўлади. Нутқ товушларининг аниқ ва ноаниқ талаффузи артикуляция аппаратининг фаол ёки нофаоллигига боғлиқ бўлади. Эътибор берсак, тилдаги товушларнинг ҳосил бўлиш манбаи инсон ва ҳайвонларнинг генетик жиҳатдан алоқаси билан боғлиқдир.

Маълумки, болалар нутқининг ўзгалар (катталар) нутқидан кескин фарқланиши тил системасида бир қанча элементлар гуруҳини очиб беришда керакли маълумотларни яратиб беради.

Болалар ривожланиши даврида уларнинг нутқида айрим сўзлар қисмлари ёки товушлар гуруҳи тўла ўзлаштирилган ёки етарлича ўзлаштира олинмаган кўринишларда бўлади. Мана шу ўринда кичик ёшдаги болалар нутқида ундош товушларнинг ифодаланишини кўриб чиқамиз. Кузатувларимиздан шу нарса аниқ бўлдики, барча болаларда ундош товушларнинг қисқартирилиш йўли бир хил ва бу қатъий қонуният асосида кечади¹⁷. Бу қисқартиришнинг асосий принципи шундан иборатки, бола талаффузида торроқ товушлар талаффуз этилади, кенгроқ товуш эса туширилади. Бу қуйидаги ҳолатлар билан боғлиқ:

1. Сирғалувчи ва портловчилар гуруҳидан сўз боши ё ўртасида биринчи ёки иккинчи товуш бўлишидан қатъий назар сирғалувчи товуш туширилади. Масалан, ўзбек болалари нутқида ўзлашма сўзларда: футбол - утбол каби, лекин улар кўпинча бошқа товушлар билан алмаштирилади. Масалан, қош - қос, бош - бос, рўмол - лўмол, самосвал - тамотвал; футбол – утбол - хитбол; арра - айёа; фаввора -аввойа ва ҳоказо;

2. Икки сирғалувчи “шовқинлилар” (с, з, ш, х, ф, ж) ва шовқинсиз (л, в, й) лардан шовқинли товуш сақланади;

3. Икки портловчи гуруҳидаги товушларнинг қисқартирилиш йўлида ноизчиллик ва беқарорлик сезилади. Масалан: “Мен бо хе (Мен бораман!)”, “Сен бо йўқ (Сен бормайсан)” каби.

Шуни қайд этиш лозимки, болалар нутқида она тили товушлари тўла талаффуз этилишида мукамал бўлмаган артикуляцион фаолияти билан бирлашувчи гуруҳ сифатида ўзлаштирилади. Бу, айниқса, кўпчилик болаларда “н”

¹⁷ Фарғона шаҳар, 10-сон болалар боғчасида ўтказилган кузатувларга кўра қайд этилди.

товушининг ўзлаштирилиши характерлиги билан белгиланади. “н” товушининг юзага келиши болада портловчи “т”, “д” товушларининг пайдо бўлиши билан бир вақтда белгиланади. Болалар нутқининг эрта босқичида, яъни 1,7- ойларида “м” нинг мавжудлиги ва деярли тўғри қўлланилиши портловчи “б”, “п” лаб ундошлари ҳамда сирғалувчи “в” лаб товушининг эгалланмаганлиги ва уни портловчи “б” лаб ундоши билан қориштирилиши бурун ва бурун товуши бўлмаган портловчи товушларнинг бир эканлигини кўрсатади¹⁸. Буларнинг барчаси болалар нутқидаги бурун товушларини алоҳида гуруҳга эмас, балки портловчи товушлар қаторига киритиш лозим деган хулосага олиб келади. Ундошлар гуруҳининг қисқартирилишидги бу ҳолат уларнинг оғиз бўшлиғидаги артикуляцияси бурун бўшлиғининг иштирокига нисбатан катта аҳамиятга эгаллигини кўрсатади. Ундошлар гуруҳининг қисқартирилиш йўллари эса, бўғин таркибига боғлиқ. 1,7 – ойларга борганда, бола нутқида тиш товушлари – “т”; “д”; “н”; “с”; “л” лар кўрина бошлайди¹⁹. Бола нутқидаги ундош товушларнинг берилишида бола икки ундошдан бирини талаффуз этади, бошқасини туширади, бундай ҳолатда уларда шартли равишда туширилган товуш талаффуз этилмайди ёки бошқасига алмаштирилади; уч ундошли гуруҳидаги қисқариш эса, бир ёки икки ундошнинг талаффуз этилишида кўринади. Ундошлар гуруҳининг қисқариши бошқа фонетик ходисаларга нисбатан ўзаро унча фарқланмайди. Ундошлар гуруҳининг қисқариш йўлларига изчиллик хос бўлади. Болалар нутқини фонетик жиҳатдан ўрганишда энг аввало товушлар составини аниқлашга тўхталамиз. Эътибор берсак, юқорида таъкидланганидек, кичик ёшдаги болаларнинг сўзларида баъзан катталар талаффузига қиёсан бир қатор товушлар учрамайди, балки туширилади. Бу товушлар ўз навбатида бошқалари билан алмаштирилиб айтилади. Масалан: “қуоқ” (қулоқ), “қосиқ” (қошиқ), “йучка” (ручка) каби.

1. Кўпинча, ёнма-ён келган ундошлар тўла талаффуз этилмай, болалар талаффузида қисқариш ҳолларига учрайди. Масалан: “матап” (мактаб), “тлактой - тйактий” (трактор), “матон” (магнитофон), “дутий” (доктор - шифокор), “қупот” (қурут), “кашота” (картошка), “ойоқ” (оқ ёғ/ ўсимлик ёғи) “чақи” (ер ёнғоқ), “миа?” (нима?), “ая, ичим кетим йўқ?” (ая, ҳеч қаерга кетмайсизми?) каби²⁰.

Хулоса қилиб айтганда, болалар нутқидаги қисқартиришнинг асосий принциплари қуйидагилар саналади: бунда бола томонидан чўзиқроқ товушлар туширилиб, қисқароқ товушлар айтилади. Масалан:

1. Портловчи ва қоришиқ товушлар сўз бошида, сўз ўртасида туширилади. Масалан: “ийитка” (чигиртка); “уйнал” (журнал) каби;

¹⁸ Ирода (1,7 ойлик), Дилноза (2 ёш)лар устидан ўтказилган кузатувларга кўра қайд этилди.

¹⁹ Фарзандим Марғиёна устидан ўтказилган кузатувга кўра қайд этилди

²⁰ Юқоридаги кузатувга кўра қайд этилди.

2. Жуфт (п-б, ф-в, с-з, х-г, к-г) жарангли ва жарангсизлар туширилиб, чўзиқ унлилар сақланиб қолади. Масалан: “утбол” (футбол); “акка” (хакка); “итоп” (китоб); “алам” (қалам) ва бошқалар;

3. Ёнма-ён келган товушларнинг сингишиб кетиши доирасида тафовут бўлмагани сабабли сўз таркибидаги портловчи товушларнинг қисқартирилиши тартибсиз – ҳали униси, ҳали буниси қисқартирилади. Масалан: “тума” (тузма) (“г” туширилган); “таний-андий” (тандир); “анга” (танга) каби²¹;

4. Баъзи ҳолларда, бир хил шароит бўлса ҳам, қисқартириш кўрсатилган меъёрга тўғри келмайди. Бунда бир пайтда, бир ўринда пайдо бўлган товушлар портловчи+сирғалувчиларда сирғалувчи товуш, бунинг аксида, аксарият портловчи товушлар туширилади. Масалан: а) сўз бошида: “тлахтий”- тр-л (трактор); б) сўз ўртасида: “Малуба” – тл-л (Матлуба); “пасек” – ст-с (пастек) ва бошқалар;

5. Товушлар алмаштирилади. Масалан: “телевизол” (телевизор); “шалиф” (шарф); “ахтамобил” (автомобил) каби;

6. Баъзан бола товушларни бузиб айтади. Бунда бола ўз луғатида “ш” товушини талаффуз этишни тўла эгаллаган бўлса-да, айтаётган сўзида уни нотўғри талаффуз этади. Масалан, “хуштак” сўзида айтилаётганда “ш” унга ёқимсиз эшитилади ва “хустек” ҳолида қўллайди ва бошқалар²².

Бола нутқидаги ҳақиқий тилнинг бошланиши, яъни шу тил элементи саналган сўзнинг юзага келиши ҳамма вақт бола хатти-ҳаракати ва унинг катталар билан бўлган мулоқотига бевосита боғланади. Бола нутқидаги дастлабки сўзлар “ғудраниш”дан фарқли равишда боланинг ҳолатини ифодаламайди, балки предметга йўналтирилади ва предметни ифодалайди. Бироқ, бу сўзлар дастлаб симпрактик характерга, яъни амалиёт билан узвий боғлиқликка эга бўлади. Масалан, агар бола “от” (ўйинчоқ) билан ўйнаётган бўлса ва “чўх” деса, бу “чўх” маълум ўринда предмет (ўйинчоқ)ни ва маълум ўринда “чанани” ва “ўтир”, “кетдик”, “тўхта” каби ситуацияга боғлиқ ҳолда қандай интонация билан талаффуз этилиши ва қандай ишоралар билан кўрсатилишига қараб турли маъноларни ифодалаши мумкин. Шунинг учун бола нутқидаги дастлабки сўзлар гарчи предметга йўналтирилган бўлса-да, улар ҳали симпрактик характерга, яъни предмет билан узвий боғлиқликка эга бўлади.

“Фақат бола ривожланишининг келгуси босқичларида улар ҳаракатдан узила бошлайди ва аста-секин мустақилликка эга бўлади. Бу жараённи биз жамият тарихида кузатишимиз ва бунда болада нутқнинг ривожланиши тўла ўз аксини топишининг гувоҳи бўлишимиз мумкин”²³.

Бола нутқида пайдо бўладиган оддий диффуз, симпрактик сўзлардан сўнг (тахминан 1 ёшу 6 ой ва 1 ёшу 8 ойларда) бола энди сўзнинг дастлабки оддий

²¹ Юқоридаги кузатувларга асосан қайд этилди.

²² Юқоридаги кузатувларимизга асосан қайд этилди.

²³ Лурия А.Р. Язык и сознание. - М., 1979. - С.80.

морфологиясини ўзлаштира бошлайди ва мана шундагина у “кетдик”, “ўтир” каби маъноларни ифодаловчи “чўх”ни эмас, балки “от-той-тойчоқ” маъноларини ифодаловчи сўзларни қўллай бошлайди. Улар от туркумига хос характер касб этади ва отнинг элементар морфологик қўшимчасининг ўзлаштирилиши билан боғлиқ бўлган айнан предметлик маъносини ифодалай бошлайди, энди у ситуацияни эмас, балки ўзининг симпрактик контекстига боғлиқ бўлмаган мустақилликни ифодалайди. Агар бу вақтгача бола луғати исталган маънони англатувчи аморф сўзлардан ташкил топган бўлса, энди сўз маънолари торая бошлайди ва луғат бойлиги ортиб боради. Мана шу даврдан она тили грамматикасини ўзлаштириш бошланади ва симпрактик сўз қурилиши энди семантик қурилишга ўтади, бола энди ўз луғатини бойитишга, яъни нафақат предметларни адекват ифодаловчи янги сўзларни, балки сифат, ҳаракат муносабатини ифодаловчи сўзларни эгаллашга ҳам мажбур бўлади. Бу босқичда шу нарса характерлики, бола нутқи морфологик формаларга эга бўла бошлаганда, унинг луғатида катта сакраш юз беради. Бу босқичга қадар бола луғатидаги сўзлар миқдори 12-15 сўздан ташкил топган бўлса, энди у дарҳол 60, 80, 150, 200 тага етади. Бола луғатидаги сакрашнинг бу миқдори кўпчилик (В.Штерн (1907), Р.Браун (1973), Мак Карти (1954)) муаллифлар томонидан белгиланган бўлиб, улар юқорида қайд этилганидек, симпрактик характердан семантик характерга ўтиш билан изоҳланади²⁴.

Conclusion.

Хулоса қилиб айтганда, мактабгача ёшдаги бола нутқининг шаклланишида ижтимоий муҳитнинг таъсири кучли бўлади. Бунинг натижасида бола нутқида товуш, товушга тақлид асосида сўзлар, сўз бирикмалари, гаплар юзага келади. Бу эса боланинг ўз ҳамда ўзгалар нутқи юзасидан ҳар томонлама онгли фикр юритишлари, ўз қизиқишларини тил ходисаларини ўрганиш ва тил фактларини англаш йўлига бура олишларидан далолат беради.

²⁴ Stern W. Die kindersprache.-Leipzig, 1907.; Brown R. The first language.- Cambridge, 1973.